

Engelsk samfundskrise i senmiddelalderen?

Af Erik Ulsig

*Den 27. oktober 1989 forsvarede Nils Hybel sin disputats *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian structural Reorganisation in Late Medieval England*. Artiklen gengiver i lettere ændret form 2. officielle opponents indlæg.*

1.

Krise eller forandring har Nils Hybel kaldt sin disputats. Undertitlen angiver, at afhandlingens hovedformål er at belyse begrebet krise, dvs. samfundsøkonomisk (socioeconomic) krise. Som materiale for analysen er valgt det engelske senmiddelalderlige agrarsamfund, hovedspørgsmålet bliver da: Kan man tale om en almindelig samfundskrise i senmiddelalderens England? A priori definerer forfatteren sit krisebegreb. Ved krise forstås – in casu – feudalsamfundets manglende evne til at reproducere sine medlemmer eller/og de agrare produktionsforholds manglende evne til at reproducere sig selv. Nu er det jo uden videre klart, at befolkningstallet i senmiddelalderen faldt, men det fastslås med det samme, at reproduktionsproblemer forårsaget af exogene faktorer (som f.eks. pesten) ikke vil blive opfattet som udtryk for en samfundskrise. Spørgsmålet er, om de agrare produktionsforhold i sig selv var krisegenererende? Om der skete et sammenbrud af dem?

Såvidt problemformuleringen. Den synes klar, omend man måske nok kunne have ønsket sig en uddybning af sammenhængen mellem de to krisedefinitioner, mellem befolkningskrise og samfundssystemets, produktionsforholdenes krise. Men afhandlingen viser, at netop disse to krisebegreber har været centrale i den engelske forskning, repræsenteret ved henholdsvis malthusianere og marxister. Ønskværdigt havde det også været, om landbrugsbefolkningens forhold til byerne var blevet diskuteret, landet var trods alt oversået med market towns. Det er imidlertid forståeligt, at forfatteren er vejet tilbage for denne udvidelse af emnet.

Problemformuleringen synes altså klar, men den er ikke uden implikationer. Når det siges, at afhandlingens hovedemne er krisebegrebet og ma-

terialevalget sådan set tilfældigt, og videre, at afhandlingen sigter imod »delimitation of concepts«, forekommer det mig, at de a priori givne definitioner spærrer for analysen. Resultatet er jo givet på forhånd. Og når Nils Hybel stiller spørgsmålet, om der skete et sammenbrud af de feudale agrare produktionsforhold i England i senmiddelalderen, bliver læseren ikke forundret, når han konkluderer, at det gjorde der ikke. Hans gæld til Karl Marx er åbenbar og vedgået, et sammenbrud af de feudale produktionsforhold ville have været ensbetydende med en (begyndende) etablering af en kapitalistisk økonomi, en tese som det ville have været vanskeligt at forsvare. Til gengæld giver bogen meget mere, end den noget fir-kantede problemformulering lægger op til.

Materialet for disputatsen omfatter ikke middelalderligt kildemateriale, men udgøres af forskningen fra ca. 1865-1980, omved 260 værker og afhandlinger. Arbejdsmetoden består i en kritisk gennemgang af forskningen, disponeret kronologisk efter denne. Afhandlingerne refereres og vurderes ud fra deres konsistens og det empiriske grundlag, som forelå på tidspunktet for deres fremkomst, samtidig med at forfatteren karakteriserer dem ud fra sin egen problemstilling og begrebsapparat. Arbejdsmetoden står, ligesom hegrebsapparatet, i gæld til Karl Marx. Det er en kolossal omfattende opgave, Hybel her har sat sig, men han opnår unægtelig at belyse krisebegrebet og forskernes brug af det, og i tilgift får vi så en stor historiografisk studie og en masse at vide om det agrare England i senmiddelalderen.

Emnet for disputatsen er altså flersidigt og meget bredere, end den egentlige problemformulering lægger op til. Men selv om dette allerede fremgår af indledningen, kan læseren godt komme i tvivl – og denne tvivl afspejler uklarheder hos forfatteren – om, hvad der er hovedformålet. I det danske resumé, som naturligvis er skrevet sidst, sidestilles afhandlingens historiografiske og historieteoretiske resultater, omend med en tilføjelse, som fastholder, at »afhandlingens hovedpointe [er] afvisningen af at en almindelig samfundsøkonomisk krise udspillede sig i det senmiddelalderlige England.« I forordet beskrives emnet som »the use of the concept of crisis in English medieval history«, og det forekommer mig mere dækkende end problemformuleringens proklamation om begrebsbestemmelse. Forholdet er nok det, at forfatterens sigte er gledet under arbejdet.

2.

I kort referat skal jeg herefter følge fremstillingen af det centrale spørgsmål: Krise eller forandring? Brød de feudale produktionsforhold sammen, eller skete der blot en reorganisering af dem? Frederic Seebohm hævdede i 1865 den Sorte Døds betydning. Befolkningsfaldet medførte i første omgang store fordele for bønderne, afgifterne faldt, lønningerne steg, livegenskabet forsvandt. Men i anden omgang blev godsejernes svar bondejordens inddragelse (enclosure) til fåreavl, og bønderne blev afhængige af dagløn. Seebohm argumenterede således for et sammenbrud af de feudale agrare produktionsforhold, men da den udslagsgivende faktor var pesten, dvs. ekstern, kan man ikke tale om en samfundskrise. Seebohms samtidige Thorold Rogers så derimod udviklingen som en langvarig proces, hvortil pesten gav et ekstra skub. Rogers skildring af det klassiske godssystem (the manor)'s opløsning, med afløsning af hoveriet og livegenskabets forsvinden, indebærer, i Hybels tolkning, ikke en afskaffelse af de feudale produktionsforhold, men kun en formforandring. William Cunningham mente i 1890, at der op imod år 1500 skete afgørende ændringer: afskaffelse af livegenskab, fordrivelse af bønderne fra deres jord, fri forpagtningsaftaler, således at man nærmede sig (med Cunninghams ord) »something like the simple cash nexus of modern times«.

På s. 117-18 (jf s. 139) sammenfatter Hybel forskningen, som den havde udviklet sig op til 1930. Den Sorte Døds betydning var blevet stærkt nedspillet, så historikerne talte ikke længere om krise, men ud fra Nils Hybels definitioner var der hermed netop tale om krise. Den feudale produktionsmåde var på vej til at blive »ophævet til« den kapitalistiske, primært ved udviklingen af lønarbejde og forpagtningssystemer (hvorimod enclosurebevægelsen nu dateredes til o. 1500), men også ved en stigende arbejdsdeling mellem land og by. S. 178 sammenfattes det næste tyveårs forskning. Hybel mener, hvis jeg forstår ham ret, at historikerne nu opfattede udviklingen imod en »quasicapitalist« (semikapitalistisk) produktionsmåde som så gradvis, at man ikke kan tale om krise. Der var ikke noget »watershed« mellem feudal og kapitalistisk produktionsmåde. Til gengæld opererede forskningen i stigende omfang med de kriseteorier, som kom til at dominere efter 1950.

Nils Hybel udskiller en række kriseteorier. Postan skabte en malthusiansk tese, hvorom nærmere sidenhen. Blandt marxisterne mente Kosminsky, at feudalismen overlevede, idet der dog inden for bondestanden skabtes en klasse af producenter, »a bridge to the capitalist economy«, mens Hilton hæftede sig ved, at bøndernes sædvanebestemte afgifter til

godsejeren ændredes til forpagtningsafgifter, »leasehold rents, competitive and adjustable according to market conditions« (Hilton 1947). Af vigtighed var også en epidemiologisk teori (Saltmarsh og Russell), som argumenterede for, at befolkningstilbagegangen skyldtes de gentagne pestepidemiers kumulative effekt, mens en klassisk monetær teori (Schreiner) kun fik ringe betydning.

I konklusionen beskæftiger Nils Hybel sig ikke med de to sidstnævnte teser, pesttesen falder jo pr. definition uden for forfatterens krisedefinition, og den monetære tese anses øjensynlig for afvist som helt ufyldstgørende. Først og fremmest afviser Hybel nu den marxistiske feudalismens krise. Der er ikke grundlag for at betegne de produktionsstrukturelle forandringer (transformations) i senmiddelalderen som en sprængning (a formal rupture) af den feudale produktionsorganisering, hedder det. Som forlængst påvist i forskningen er the enclosure movement uinteressant både i kronologi og indhold, og ved vurdering af bøndernes landbrugsproduktion og forpagtningsforholdet må Kosminsky følges fremfor Hilton. Hybel kan her støtte sig på to moderne godshistoriske studier af Du Boulay og Barbara Harvey fra 1964 og 1969. »Both authors link the stable, fairly low rent level of the 15th century precisely with a non-financial, non-competitive relationship between lord and lessee« (s. 222). Begrundelsen for denne karakteristik er bl.a. Harveys skildring af Westminsterabbedens valg af forpagtere som »the need to favour the families on whom his local administration had come so largely to depend« (Harvey, s.24) og Du Boulays påvisning af, at ærkebispens af Canterbury ofte valgte sine slægtninge og venner som forpagtere. Videre afvises to teser, man måske kan opfatte som delteser, tesen om godsejernes krise og tesen om en almindelig landbrugskrise forstået som en produktionsnedgang.

Men én kriseteori kan ikke uden videre afvises eller betegnes som i bedste fald tvivlsom, tesen om the manorial system, godssystemets sammenbrud i det 14. og begyndelsen af det 15. århundrede. Det 13. århundredes agrare England bestod af godser, manors, typisk men ikke altid bestående af en hovedgård, a demesne, med tilhørende villeins (livegne), cottars (fri eller ufri) og freeholders. Godsenheden var ikke særlig stor, omfattede oftest blot en stor landsby eller en del af en sådan. The villeins ydede hoveri og en pengeafgift, assize, hoveriet var mest omfattende under de store godsejere (vistnok især de gejstlige) i de økonomisk mest udviklede dele af England imod øst og syd. Desuden var the villeins underkastet en lang række af den type seignorale forpligtelser og afgifter, som også kendes fra Frankrig. Hovedgårdene blev drevet af regnskabspligtige fogeder, og foruden ved hoveri også med fast og løs lejet arbejdskraft. I det 14. århun-

drede, især efter 1370/80, afløstes hoveriet og livegenskabet svækkedes eller forsvandt, hovedgårdene udlejedes, bortforpagtedes, ofte i mere eller mindre udstykket tilstand, were leased or farmed out. Nils Hybel beskriver, med rette, the breakdown of the manorial system som en strukturændring, en reorganisatiøn, a restructuring, en formændring/formforandring, a transformation into another, altså ikke som en manifestation af en krise.

Forandring, ikke krise.

Der er imidlertid et forhold, som jeg gerne havde set undersøgt nærmere, forpagtningsforholdet, the leasehold. Jeg havde endda gerne set, at afhandlingen havde behandlet, hvordan det fungerede i det 16. århundrede, så vi kunne have fået en mere kvalificeret debat, end de løse karakteristikker, som forskerne har anvendt om det senmiddelalderlige leasehold, indbyder til. Jeg skal naturligvis ikke her løse problemerne omkring the leasehold, men blot nævne et par punkter: Når Hybel mener at kunne afvise Hiltons markedsorienterede leasehold for Leicestershires bondejord ved at henvise til, hvordan Canterburyærkesædet og Westminster Abbey udlejede domænejord til godsledelsens administratorer, familie og venner, sammenblander han to temmelig forskellige forhold. Lad os begynde med bønderne. De fleste villeins forblev customary tenants i 15. århundrede, mange af dem efterhånden med papir på det, således at de blev copyholders med livsfæste eller arvefæste. Adskillige fik dog i stedet en aftale, hvorved de forpagtede bondegården oftest på livstid imod en fast årlig pengeafgift. Ved forpagterens død eller aftaleperiodens udløb kunne afgiften justeres, i særdeleshed kunne indfæstningsafgiften, the entry fine, sættes højt eller lavt. Leasing gik langt tilbage, dels som lejeformen for nykoloniseret jord, assarts, dels som en rationel måde, allerede o. 1300, hvorpå et customary forhold kunne erstattes med en simpel kontrakt, som sikrede godsejeren en solid pengeafgift, mens bonden til gengæld slap ud af det væv af forpligtelser og afhængighed, som the villein var bundet i. Efter ca. 1370 forpagtede godsejerne i stort omfang ødegårde til bønder, som var villige til imod en rimelig afgift at springe til. I almindelighed var der nok tale om kortvarige aftaler. Som forholdene forbedredes i løbet af det 15. århundrede, var der tendens til forlængelse af forpagtningstiden og fastlåsning af lejeafgiften. På Worcesterbispens gods gik man tilbage til customary holdings (som copyhold). Da godsejerne i 2. halvdel af det 16. århundrede under den almindelige prisstigning ønskede i hvert fald at fastholde realværdien af forpagtningsafgifterne, kom det dem til skade, at disse ikke som den danske landgilde var fastsat i korn. Ved fornyelse af forpagtningerne sattes pengebeløbene imidlertid op, ændredes undertiden til

korn! Problemet var selvfølgelig endnu større for godsejerne med de bønder, som var copyholders. Men kraftige indfæstningsafgifter hjalp, forudsat bønderne ikke havde arveret. Tenures at will var derimod ikke særligt attraktive for godsejerne, da fæsteren, the tenant's interesse for gårdens vel var ringe, og entry fines ikke kunne kræves.

Domæneforpagtning tog også fart efter 1370, det kunne ske på forskellige måder og til personer af forskellig stand, men næsten altid for et begrænset åremål. Normalt blev jorden lejet ud med bygninger og besætning (som forpagteren selvfølgelig skulle svare til!), jeg formoder det er hér Rogers stock and land lease kommer ind. Afgiften faldt ikke nødvendigvis i penge. Karl Marx's og Nasses métayage, sharecropping, forekom undertiden (tysk Metärie).

Hiltons skarpe formulering 1947, s. 122, »farm or leasehold rents, competitive and adjustable according to market conditions«, og s. 129 »associated with a freer market for land«, er i 1969, s. 44 dæmpet ned til »when lords increased the number of leases of a non-customary character, they tended to be determined by market considerations«, mens han om domæneforpagtningerne (s. 45) siger: »Rent and other conditions of tenure could be adjusted according to market conditions at the end of the term«. Sluttelig hedder det s. 46: »On the whole there was probably a general tendency towards the end of the 15th century to long leases, acquired by the payment of considerable fines« [dvs: for peasant holdings].

Jeg er ikke helt klar over, om Nils Hybel opfatter en bestemmelse af forpagtningsforholdets karakter som en del af det i introduktionen annoncerede hovedmål, begrebsbestemmelse. Men det forekommer mig i alle fald meget vigtigt at forstå dette forhold. Med henblik på det i afhandlingen rejste spørgsmål, om leasehold var et bidrag til de feudale produktionsrelationers sammenbrud, må svaret blive et nej, men altså ikke af den i afhandlingen nævnte årsag.

3.

Var der krise ud fra den anden definition: samfundets eventuelle manglende evne til at reproducere sine medlemmer? Var der tale om en befolkningstilbagegang forårsaget af en overbefolkning udsat for sygdom og hungersnød på grund af stagnerende eller faldende produktivitet i landbruget, eventuelt kombineret med hårdhændet udsugning af befolkningen fra den feudale overklasse. En sådan malthusiansk opfattelse (kombineret med en marxistisk udbygningsteori) har domineret forskningen efter an-

den verdenskrig – sikkert ikke upåvirket af nutidig ulandsproblematik. Hovedforskeren er Postan, og hans påvirkning rækker langt uden for England.

Den »malthusianske« problematik behandles indgående i Nils Hybels afhandling. Optager væsentlig mere plads end produktionsmådeproblematikken. Kronologisk koncentrerer sig til perioden 1300-48; var der tegn på befolkningsnedgang, faldende foldudbytte i agerbruget, udpining af marginaljorder, før den Sorte Død løste alle eventuelle overbefolkningsproblemer? Forfatterens udgangspunkt synes at have været en god portion skepsis over for Postanskolens idéer. Udviklingen af Postans opfattelse følges nøje, de vigtigste afhandlinger refereres omhyggeligt, ræsonnementerne kritiseres om muligt, og værdien af det empiriske grundlag søges testet. I to afhandlinger søgte Postan i 1950'erne at påvise befolkningsfald for første halvdel af 14. århundrede, beundrede for hans evne til at forsøge at etablere statistisk materiale ud af noget helt andet. Den første »Economic evidence of declining population in the later Middle Ages« (1950) byggede først og fremmest på lønudviklingen 1300-1480 i forhold til kornpriserne. Postans konklusion, at hans materiale kan bruges til at datere befolkningsnedgangens begyndelse til før den Sorte Død, til 1300-1320, er imidlertid, som Hybel påviser, endog meget for flot.

I 1959 forsøgte Postan igen (sammen med Titow) med »Heriots and Prices«. Undersøgelsen gælder heriots (afgift ved villein's død til hans herre) på fem godser i Sydengland under Winchesterbispen fra 1245-1350. Materialets værdi fremgår umiddelbart af den voldsomme stigning under hungersnøden 1316-17 og den endnu langt voldsommere 1348-50. Det er imidlertid langtidstrenden, der interesserer Postan. Indledningsvis slår han fast, at antallet af villeins' fæstebrug er ca. 1700 hele perioden igennem. Når antallet af heriots stiger noget efter 1300, er der flere mulige årsager, men Postan peger på sammenhængen mellem dårlige høstår (ses af priser) og dødsfald, og her særligt dødsfald af småfolk (hvis heriots kan udskilles, sådan da). Undersøgelsen er præget af Postans elegance og idérigdom, men konklusionen er også her, som Nils Hybel peger på, overraskende – for at sige det mildt. Postan konkluderer nemlig, at forklaringen på den antagne stigning i dødsfald må være et stigende antal småbrugere, til trods for at udgangspunktet var, at antallet af brug var uændret perioden igennem. Der var, siger Postan, tale om »a society balanced on the margin of subsistence«.

I 1962 kom så Titows store studie over den mandlige voksne befolkning på Winchesterbispens gods Taunton 1209-1330. Efter 1316 indtrådte et fald, atter den bekendte hungersnød. Men da materialet slutter i 1330, må

man medgive Hybel, at Titow ikke har bevist, at hungerårene skulle have indledt en almindelig befolkningsnedgang.

Nils Hybel medtager s. 266 i et ultrakort referat Sylvia Thrupps afhandling fra 1965, men hendes materiale er for lille, mener præses. Jeg skal ikke vurdere det, men pege på en bog, som jeg savner i disputatsen, Zwi Razis tilsvarende undersøgelse (1980) af det store Halesowen sogn i Worcestershire (ved Birmingham) 1270-1400. Court Rolls materialet er hér så omfattende, at hver voksen mandlig person optræder i snit 15 gange. Materialet tillader virkelig omfattende demografiske studier (ægteskaber, levealder etc.). Folketallet steg jævnt til 1315, faldt med 15% de følgende år, steg atter jævnt til 1348, faldt med 43% under pesten, var derefter noget svingende, men dog svagt faldende frem til 1400. Ud- og indvandring spillede ingen rolle. Det ville have været værdifuldt for Hybel at have kendt dette vidnesbyrd om stadig stigende befolkning frem til pesten. Den sikreste undersøgelse, som findes.

Så vidt om befolkningstallet op til 1348. Et hovedelement i Postanskolens malthusianske tese er idéen om faldende kornudbytte målt som foldudbytte. Også her får vi en grundig redegørelse og diskussion, som sætter et kraftigt spørgsmålstejn ved rækkevidden af marginaljordsteorien. Sammenlagt udgør Nils Hybels kritiske gennemgang af argumenterne for eller rettere imod en reproduktionskrise af befolkningen en stor og smuk indsats. Den ligger på linie, så vidt jeg véd, med tendensen i engelsk historieforskning i dag, men det forringer ikke betydningen af hans påvisning af, i hvor høj grad der har været tale om en tese, som søgte argumenter, fremfor data, som sammenfattedes til en tese.

Jeg skal dog tillade mig som min egen opfattelse at pege på, at den Sorte Død kom overordentlig belejligt. Hvis England ikke var overbefolket i 1348, var det sikkert tæt på at være det. Den kraftige befolkningsstigning 1086-1348 kunne ikke være fortsat med det daværende landbrugssystem. Indbyggertallet var i 1348 lige så stort som i det 17. århundrede. Det er muligt, at den fremtidige forskning vil være i stand til at bevise urimeligheden af idéen om en begyndende befolkningskrise før 1348, men det udelukker ingeniunde, at der forelå en potentiel krisesituation.

4.

Det er en stor mængde litteratur, som bruges, refereres eller vurderes i Nils Hybels bog. Hvis man vil anvende bogen historiografisk, må man imidlertid være klar over, at hovedsigtet er et andet. Det betyder, at for-

fatterens brug af litteraturen er selektiv, især således, at forfattere eller afhandlinger, som er af mindre betydning for hovedsigtet, blot behandles perifert. Forholdet er også det, at litteraturen er så omfattende, at der har måttet foretages en udvælgelse. Forfatterens glæde ved stoffet er til gengæld så stor, at han undertiden præsenterer en forfatter eller en afhandling nærmere i en note, f.eks. Chr. Dyer s. 249 eller the Orwins s. 177, og i den lange note s. 250-51 om vangebruget får vi besked om synspunkterne på dettes udvikling i hele syv afhandlinger. Desværre dækker index ikke noterne. Hybel kan imidlertid også finde på at forbigå afhandlinger, som ville figurere i enhver almindelig forskningsoversigt, men som han ikke har haft brug for. F.eks. er Postans store og grundige behandling i Cambridge Economic History II (1966) blot benyttet på et par punkter (s. 219f og 228f), og den bekendte Brennerdebat i tidsskriftet Past and Present 1976-82 er brutalt udeladt. Givetvis har Hybel ment, at partipanterne, herunder Hilton og Postan, ikke føjede noget nyt til, hvad de tidligere havde sagt.

Et problem ved brug af litteraturreferaterne – og nu gælder det den centrale litteratur (dog kun den ældre) – er, at det kan være vanskeligt for læseren at se, hvornår Hybel taler og hvornår den refererede forfatter. Problemet forstørres ved brugen af et marxistisk begrebsapparat, når han sammenfatter og kritiserer de gamle forfattere, i øvrigt uden selv at have defineret, hvad han nærmere forstår ved et feudalsamfund. Som påpeget af førsteopponenten ved disputatshandlingen er behandlingen af A.E. Levett et eksempel herpå. Det hedder således s. 112: »Levett concluded that on the estates of the Bishop of Winchester there was no revolutionary upheaval either in the relations of production or in agricultural technology«.

Hybel anfører i indledningen (s. XVI), at bans disputats også kan bruges som en introduktion til studiet af periodens historie, at læseren f.eks. kan søge oplysning om foldudbytte eller kolonisation ved at bruge index. Specielt måske ved denne brug af bogen er det af afgørende betydning, om litteraturreferaterne er korrekte. Det er mit indtryk, at dette normalt er tilfældet for forfattere og forhold jeg kender nærmere til. Men det er forståeligt, hvis præcisionen en gang imellem har glippet ved læsningen af så mange afhandlinger. Dette er tilfældet for det tre sider lange referat (s. 145ff) af Kosminskys afhandling fra 1935 om det 13. århundredes godssystemer, »Services and Money Rents«. I afhandlingen argumenteres der detaljeret for, at pengerente var nok så vigtig som hoveri, og det påvises, at hoveriet først og fremmest børte hjemme på de store kirkelige godser i Østengland. Gray havde allerede i 1914 gjort de samme iagttagelser for 521 godser o. 1340 (s. 84ff) og konkluderet, at afløsningen af hoveriet var

længst fremme i Nord- og Vestengland. Kosminsky påpegede nu, at Grays konklusion byggede på en fejlagtig forståelse af pengerenten (the assize) som først og fremmest værende hoveriafløsningspenge. I virkeligheden, sagde Kosminsky, ved vi ikke, om hoveriet nogen sinde har været synderligt udbredt i nord og vest. Denne pointe er ikke kommet med i Hybels referat, tværtimod mener han s. 148 midt, at »the regional differentiation in the chronology of the commutation process« hos Gray og Kosminsky er den samme – hvilket altså kun er rigtigt for den regionale differentierings vedkommende. Til gengæld er det karakteristisk for, hvor meget disputatsen rummer, at en kommentar af A.E. Levett i 1916 om Grays forkerte tolkning af pengerenten oprindelse kan findes i en note (s. 132, note 42). Mere irriterende end den tabte pointe (som kronologisk falder uden for disputatsens rammer) er sjuskefejlene eller i hvert fald de sjuskede formuleringer i referatet af Kosminskys afhandling. På s. 147 sammenligner Hybel hoveriets omfang hos villeins i et østengelsk område med dets omfang hos alle bønder i et vestengelsk område. På s. 148 refererer han, hvor mange procent af godsernes jord som var pålagt hoveri, men Kosminsky taler om, hvor meget af jorden som blev dyrket af the villeins. Omvendt gælder, at når Hybel skriver pengerente, skriver Kosminsky freeholders, og når Hybel skriver lønarbejde, skriver Kosminsky domænejord som blev dyrket ved lønarbejde (vist især cisterciensergrangier). Hertil kommer, at et par halve linier er faldet ud på s. 148. Sidste linie i næstsidste afsnit skal handle om »large, medium-sized and small, secular and ecclesiastical« godser, og sidens sidste linie om en produktion »through a system of hired labour or through a combination of...«

Hybel har skrevet sin bog på dansk, men har fået den godt oversat af James Manley. Oversætteren har adskillige steder gjort sproget mere mundret end i det danske manuskript, som jo har foreligget for bedømmelsesudvalget, men nogle steder er oversætter og forfatter gået fejl af hinanden. Ansvar for disse fejl er naturligvis forfatterens, men hovedpinen er læserens. Som læserservice derfor følgende:

s. 5, the author blames the Statutes of Labourers for the rises in wages. Nej, forfatteren tager lovgivningen til indtægt for, at lønningerne steg.

s. 84, up to this point. Nej, den til dato/til i dag.

s. 100 note 74, transition to the money rent to leasing. Nej, to money rent and to lease.

s. 104, Gray thinks this came into conflict with. Nej, afveg fra /var forskelligt fra.

- s. 148, it was further supported by the regional differentiation. Nej, it further supported the...
  - s. 164, the Yorkshire yeomen og s. 240 the free yeomen. Nej, freeholders.
  - s. 178 1. afsnit in fino, feudal society. Nej, feudal social system.
  - s. 220, declining trend in the real wages on this complex. Nej, in the income from...
  - s. 259, the religious houses, Nej, the ecclesiastical landlords.
- Jeg skal samtidig pege på et par meningsforstyrrende trykfejl:
S. 159 in fino, »before 1250« (skal vist være »after 1250«; »falling population« skal være »rising«. S. 181 sjettesidste linie »rising prices« skal være »falling.«

5.

Crisis or Change afsluttes med nogle betragtninger over the manorial system. Som ovenfor refereret var bogens konklusion en afvisning eller i hvert fald en placering af et stort spørgsmålstejn ved de forskellige kriseteorier, men at det klassiske godssystem brød sammen i senmiddelalderen er evident og rejser nogle spørgsmål.

Hvad er et manor? Kosminsky 1956 (s. 68 og 84f) nævner først den klassiske definition: en domæne med villeins og en frynse af freeholders. Domænen dyrkes ved hoveri af villeins. Der er en fælles administration og domstol, og en foged som aflægger årlige regnskaber. Men der var mange variationer, tilføjer han, enhver af de tre hovedkomponenter kunne mangle. Manglede villeins, blev hovedgården dyrket ved aflønning af cottars (gårdsæder).

Du Boulay (The Lordship of Canterbury, 1966, s. 197) betegner »the reeve and bailiff manorialism as hardly more than a substantial interlude in an age-long system of leasehold farming«. Nils Hybel bruger citatet, som han tager fra Edward Millers afhandling *England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast?* (1971), til at bekræfte, at godssystemets sammenbrud henimod 1400 blot var en historisk detalje, »a way of organizing production that came and went« (s. 286). Men helt så enkelt er det ikke, både Du Boulay og Miller kvalificerer deres udsagn. Hos Miller (s. 14) hedder det: I midten af det 14. århundrede vendte gods-ejerne tilbage til indirekte management, men (i forhold til det 12. århundrede) »they approached very different economic circumstances with very

different attitudes of mind. Only with that qualification is it possible to accept Du Boulay's« udsagn.

»The revitalization of the manorial system in its old age and its final decline...is still an unsolved historical problem« hedder det s. 294 hos Nils Hybel. Vel betød godssystemets sammenbrud ikke en ny produktionsmåde, men det var stadig en betydningsfuld udvikling (s. 287). Som udgangspunkt for sine slutbetragtninger bruger forfatteren den nævnte artikel af Miller. Inden jeg går nærmere ind herpå, er det imidlertid nødvendigt at korrigere Hybels opfattelse af det 12. århundredes godssystem.

Det er jo rigtigt, at leasing, farming out var eller blev almindelig i det 12. århundrede. Klostre og andre gejstlige institutioner udlejede ofte alle deres godser, risikoen var at farmeren opfattede det som en arvelig forlening. Klostret betingede sig af farmeren en sum penge og en aftalt leverance af mel, brød, malt, honning, fedt, ost, får, gæs, høns, æg, smør og bønner (således i Ramsey Abbey). Hver »farm« sørgede for klostrets forsyning en uge eller to. Farmeren overtog domænen, man må gå ud fra, at det var med hoveri af bønderne. Der var dog en tendens til (som påpeget af Postan i 1937), at farmeren udstykkede domænen helt eller delvis, og dermed også til nogen hoveriafløsning. Nærmere om »the farming of manors« i Miller og Hatcher: *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348* (1978), s. 204-13.

Hybels slutbetragtninger er præget af hans skepsis over for forklaringer, som bygger på økonomiske konjunkturer, altså udviklingen af priser, lønninger, jordrente og befolkning (s. 293). Jeg forstår for så vidt godt denne skepsis, som går gennem hele afhandlingen. Et positivt eksempel er hans påpegning af, at en cottar trods alt er en mand i et landsbyfællesskab og ikke en jordløs lønarbejder. Men når han på s. 293 hævder at have påvist, at der ikke er empirisk basis for at bruge disse konjunkturfaktorer, mener jeg han formulerer sig urimeligt. Som et argument for, hvor værdiløse konjunkturøkonomiske forklaringer er, henviser Hybel til Edward Millers artikel fra 1971, som jeg derfor skal referere mere udførligt, end han gør (idet jeg dog tager et par af formuleringerne fra Miller og Hatcher 1978).

Udgangspunktet for Miller er Postans forsøg på at forklare, hvorfor godsejerne o. 1200 næsten med ét slag holdt op med at bortfarme deres godser. At de foretrak sikre forpagtningsindtægter efter 1350 er forståeligt, men hvorfor i det 12. århundrede? Postan var godt klar over, at farming ikke var en nyhed, men mente at måtte forklare dens udbredelse med de urolige politiske forhold 1130-75. Miller påviser, at det 12. århundrede ligger i den samme almindelige opgangskonjunktur som det 13., og fremhæver farmingens dybe rødder tilbage til angelsaksisk tid. Postan for-

klarede, hvad han kaldte »the manorial reaction« o. 1200 med højkonjunkturen, men problemet, siger Miller, er at forklare, hvorfor godsejerne blev økonomisk bevidste, forskellen mellem de to århundreder var ikke først og fremmest økonomisk, men mental. I det 12. århundrede tænkte man endnu traditionelt i forsyningsbaner (jf. fødevarerne til klostrene). At sammenligne med leasing, forpagtning i senmiddelalderen under helt andre forhold (og af en anden karakter) er uden mening. Godsejernes reaktion i det 14. århundrede var økonomisk bestemt. Til forklaring af ændringen o. 1200 peger Miller bl.a. på udviklingen af læse- og skrivefærdigheden blandt lægmænd, man fik en regnskabskyndig administratorklasse.

Jeg mener ikke Nils Hybel kan bruge Miller til at aflive konjunkturøkonomiske forklaringer. Selvfølgelig kan man ikke hævde, at stigende priser og befolkningsvækst får samme effekt til alle tider og steder, men der er ikke det samme som at sige, at disse faktorer ikke får effekt. Når han for at torpedere den økonomiske forklaringsmodel yderligere anfører, at den specielle engelske godsudvikling i det 13. århundrede netop var speciel og ikke kendes i Frankrig, Flandern, Italien, er dette naturligvis rigtigt. Men lad mig med Postan 1937 minde om, at den økonomiske udvikling og prisstigningen i det 16. århundrede også fik forskellig virkning i centrum og periferi. Østelben fik sin »manorial reaction«, hoveridrevne storgodser og det såkaldte 2. livegenskab. Det er ikke helt uden mening at sammenligne med det 13. århundredes England, eksportør af uld, korn og metaller, importør af luksus- og forbrugsvarer til den feudale overklasse.

6.

Som vanligt ved disputatsoppositioner rummer denne anmeldelse adskillig kritik, en vis undren over formuleringerne af formålet med afhandlingen, et spørgsmålstejn ved det frugtbare i at diskutere overgangen fra feudalisme til kapitalisme for den valgte periode, en kritik af manglende orientering i periferien af perioden, specielt når det gælder det så vigtige forpagtningsbegreb. Men anmeldelsen skal munde ud i at udtrykke anmelderens beundring for disputatsens fortjenester. Den er en kvalificeret gennemgang af over ethundrede års engelsk forskning på et centralt emne. De af doktoranden stillede spørgsmål om den agrare samfundsudvikling forfølges hele vejen igennem de skiftende opfattelser i forskningen, samtidig med at forskernes argumentation og empiri (ud fra de dem givne muligheder) søges kontrolleret. Uden tvivl rammes der her en gang imellem fejl, men så er det jo op til andre at diskutere videre. Kontinuiteten i den

engelske forskning er blevet demonstreret, jeg finder gennemgangen af Roger's pionergerning er smuk bedrift. Påvisningen af, hvor svagt fundet den malthusiansk-marxistiske overbefolkningsoverudbytningstese er, er vigtig, selv om det ikke overflødiggør problemstillingen. Når Nils Hybel til sidst peger på, at godssystemets fald er et uløst historisk problem, er dette en rigtig perspektivering, blot at problemet skal løses på europæisk grund. Jeg håber bogen bliver læst i England.